

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ЮРИДИЧНА ОСВІТА

УДК 351.741 : 615.015.1 : 616-083.98

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.28.23>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯН ПРИ ХІМІЧНІЙ АТАЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АЛГОРИТМ ДІЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ/ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОТЕРПІЛИМ ПРИ УРАЖЕННІ ОТРУЙНИМИ РЕЧОВИНАМИ

Вайда Тарас Степанович,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної фізичної
та вогневої підготовки
(Херсонський факультет
Одеського державного університету
внутрішніх справ,
м. Херсон, Україна)

У роботі розглянуто актуальну проблему забезпечення безпеки життєдіяльності населення в умовах запровадженого в Україні воєнного стану – надання домедичної допомоги потерпілим особам від хімічної атаки.

Проаналізовано потенційні можливості засобів ураження підрозділів хімічних військ держави-агресора, описано та узагальнено випадки застосування окупантами хімічної зброї у відношенні як до підрозділів Збройних Сил України, так і стосовно мирного населення під час війни в Україні, а також реальні ситуації зруйнованих хімічних підприємств в багатьох регіонах країни.

На основі проведеного аналізу оперативних публікацій в інтернет-засобах та наукових праць низки вчених розглянуто загальний алгоритм рятувальних дій при проведенні евакуації потерпілих від хімічної атаки працівників/жителів, уточнено сучасні підходи у порядку надання домедичної допомоги як на підприємствах, так і в домашніх умовах при ураженні осіб найбільш розповсюдженими хімічними речовинами, запропоновано рекомендації, які стосуються дотримання поліцейськими встановлених правил поведінки на місці події.

Наведено основні ознаки, котрі є характерними для початку хімічної атаки в умовах воєнного стану та дозволяють населенню оперативно її ідентифікувати: 1) сигнали хімічної тривоги; 2) особливості авіаційних нальотів або артобстрілів ворога; 3) одночасна масова загибель дрібних тварин, птахів та комах.

Розглянуто особливості впливу на організм людини таких речовин, як фосген, зарін, для кожної з котрих визначено характерні симптоми ураження потерпілого, уточнено порядок надання домедичної допомоги потерпілим у разі ураження ними, а також при впливі хімічної зброї.

На основі аналізу спеціальної літератури та результатів проведеного дослідження зроблено узагальнення щодо важливості навчання населення ефективним (а значить безпечним) діям при хімічній атаці військових підрозділів держави-агресора (техногенній аварії на хімічних підприємствах), необхідності дотримання встановлених правил поведінки та заходів безпеки у випадку ракетного/артилерійського обстрілів окупантами незалежно від регіону чи території ведення бойових дій в Україні.

Ключові слова: військовий стан, хімічна зброя, хімічна атака, рятувальники, поліцейські, ураження хімічними речовинами, симптоми, домедична допомога, потерпілі, евакуація, фосген, зарин.

**ENSURING THE SAFETY OF CITIZENS WHEN THEY ARE INFECTED
BY POISONOUS SUBSTANCES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW:
THE ALGORITHM OF THE ACTIONS OF RESCUERS/POLICE OFFICERS
IN PROVIDING PREMEDICAL AID TO VICTIMS IN A CHEMICAL ATTACK**

Vaida Taras Stepanovych,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Special Physical and Fire Training
(Kherson Faculty of Odessa State
University of Internal Affairs,
Kherson, Ukraine)

The work deals with the urgent problem of ensuring the safety of life of the population in the conditions of martial law introduced in Ukraine – providing premedical assistance to victims of a chemical attack.

The potential possibilities of means of defeating the units of the chemical forces of the aggressor state are analyzed, the cases of the use of chemical weapons by the occupiers in relation to both the units of the Armed Forces of Ukraine and the civilian population during the war in Ukraine.

On the basis of the analysis of operational publications in the Internet and scientific works of a great number of scientists, the general algorithm of rescue actions during the evacuation of victims of a chemical attack of workers/residents was considered, modern approaches in the order of providing premedical aid both at enterprises and at home conditions when people are injured by the most common chemical substances were clarified, recommendations concerning compliance by police officers with established rules of conduct at the scene of the incident are offered.

The main signs that characterize the beginning of a chemical attack in the conditions of martial law and allow the population to identify it quickly are given: 1) chemical alarm signals; 2) features of air raids or enemy artillery fire; 3) simultaneous mass death of small animals, birds and insects.

The peculiarities of the effect on the human body of such substances as phosgene, sarin, for each of which characteristic symptoms of damage for the victim are determined, the procedure for providing premedical aid to victims in case of damage by them, as well as under the influence of chemical weapons has been specified.

Based on the analysis of special literature and the results of the conducted research, a generalization was made regarding the importance of training the population in effective (and therefore safe) actions in the event of a chemical attack by the military units of the aggressor state, the need to observe the established rules of conduct and safety

measures in the case of a missile/ artillery attack by the occupiers, regardless of the region or territory of fighting actions in Ukraine.

Key words: martial law, chemical weapons, chemical attack, rescuers, policemen, damage by chemical substances, symptoms, premedical aid, victims, evacuation, phosgene, sarin.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Актуальність піднятої нами проблеми обумовлюється тим, що в умовах ведення Російською федерацією (далі – РФ, держава-агресор) повномасштабних бойових дій на території України варто відзначити появу з перших місяців вторгнення непоодиноких повідомлень в засобах масової інформації (далі – ЗМІ) щодо підготовки та використання військовими підрозділами РФ хімічної зброї як одного із засобів подолання героїчного національного спротиву України, а також розміщення рядом авторів (В. Бега [1], М. Грубнік [2], С. Євсєєва [3], Ю. Корогодський [4], Д. Коротинський [5], С. Ковнір [6], Р. Мирончук [7], А. Шиканова [8] та ін.) публікацій в інтернет-виданнях про артилерійські/ракетні обстріли, авіаційні бомбардування та диверсії окупантів, котрі спрямовані на проведення заборонених хімічних атак населених пунктів з цивільним населенням тощо.

Збройні Сили (далі – ЗС) РФ мають досвід проведення таких операцій з використанням хімічної зброї, зокрема, зарину, зоману, VX в інших країнах і найчастіше окупаційні війська використовували отруйні речовини в тих місцях, де не могли прорвати оборону (бойові отруйні речовини нервово-паралітичної дії). Відомо, що російська армія й раніше використовувала зарин в Сирії: цивільні люди навіть не усвідомлювали того, що почалася хімічна атака, а зрозумілим ставало тільки після появи перших симптомів). Саме тому ця отруйна речовина (зарин – *уточнено нами*) є такою небезпечною.

Ще 17.03.2022 року офіцери військових підрозділів РФ, які знаходились в Україні, отримали ін'єкції препарату – антидоту фосфорорганічних сполук (Pralidoxime), а 20.03.2022 року командний склад ЗС РФ отримав ампули з атропіном (антидот, який використовується при хімічних отруєннях). Атропін може: 1) підвищити частоту серцевих скорочень та допомогти зменшити секрецію слизу у легенях чи дихальних шляхах людини; 2) зупинити наслідки отруєння деякими нервово-паралітичними агентами, якщо його застосувати досить швидко [8]. За інформацією Центру протидії дезінформації при РНБО України (опубліковано 25.03.2022 р.) телеканали та інші ЗМІ РФ регулярно розповсюджують фейкову інформацію серед аудиторії своєї країни про міфічні лабораторії в Україні, які нібито створюють хімічну зброю (насправді в Україні таких лабораторій немає). Також ЗМІ держави-агресорки психологічно «обробляють» населення Росії щодо факту застосування хімічної зброї «націоналістами проти мирного населення ЛНР/ДНР» [7], тим самим інформаційно прикриваючи свої аналогічні військові злочини на окупованих територіях України.

Наразі ворогом з лютого 2022 року і до сьогоднішнього часу було здійснено в Україні ряд хімічних атак: 1) кількаразове застосування окупантами у м. Краматорську Донецької області заборонених фосфорних боеприпасів [2]; 2) виявлення у с. Білка Сумської області залишків хімічної зброї – ампул зарину та інших отруйних речовин, котрі використовували російські окупанти [6]; 3) розпилення 11.04.2022 р. над м. Маріуполь отруйної речовини невідомого походження (речовину скинули з ворожого безпілотної літака), ворог таким чином за допомогою спеціальних засобів хімічних військ намагався боротися із захисниками «Азовсталі», котрі (полк спецпризначення «Азов» – *уточнено нами*) знаходилися у підземних укріпленнях [1]; 4) в м. Херсоні окупанти до мирних протестувальників застосовували сльозогінний газ; 5) в районі

с. Водяного (Донецька область, 07.02.2023 р.) російські загарбники скидали з БПЛА на позиції українських військ аерозольні сльозогінні гранати нелетальної дії К-51 та ін.). Таким чином, війська держави-агресора постійно намагаються не тільки безпосередньо під час окупації окремих регіонів України, а й навіть дистанційно після їх звільнення чи на інших територіях країни руйнувати мирні поселення українських громадян, знищувати її фауну і флору тощо.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання піднятої проблеми. При підготовці статті ми опиралися на напрацювання багатьох вчених та практичних працівників (правоохоронців, хіміків, медиків) в галузі навчання різних категорій слухачів навичкам надання домедичної допомоги при хімічних ураженнях – А.А. Гудими, К.О. Пашка, М.М. Фуки (основи медичних знань учнів загальноосвітніх навчальних закладів), В.М. Буянова (навчання учнів середніх медичних закладів навичок надання долікарської допомоги), Т.С. Вайди, В.О. Криволапчука, І.М. Тодурова, О.В. Шаповалова (медична підготовка працівників міліції/поліції), В.О. Крилюка, Я.Л. Заруцького, Б.С. Романка, І.В. Кузьмінського, С.С. Самофалова (надання домедичної допомоги в умовах бойових дій), В.Д. Шищука, В.А. Сміянова, К.А. Руднікової (засвоєння правил надання долікарської допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій) та ін.

Разом з тим, у вищезазначених роботах, підручниках та посібниках відсутній комплексний підхід щодо розкриття медичного аспекту професійної підготовки поліцейських з врахуванням особливостей надання ними домедичної допомоги потерпілим під час хімічних атак в умовах ведення бойових дій – не розкривається специфіка ураження організму людини бойовими отруйними речовинами, недостатньо уваги вченими приділяється питанням безпеки життєдіяльності та надання допомоги потерпілій особі при отриманні специфічних уражень організму внаслідок дії на неї різного роду сучасної хімічної зброї; не розглядаються такі аспекти екстреної медицини та медицини катастроф, як організація сортування та транспортування потерпілих при масових травмах в умовах хімічної атаки під час/після ворожих обстрілів чи бомбардування, не аналізуються можливості надання допомоги особі з використанням підручних матеріалів та речовин за відсутності табельних медичних засобів/ліків (антидотів) тощо.

Мета роботи. Враховуючи актуальність піднятої проблеми, вважається за доцільне розглянути у пропонованій статті такі її (проблеми – *уточнено нами*) аспекти, як: 1) визначення впливу на організм людини небезпечних факторів фосгену та зарину як одних з найбільш поширених бойових хімічних речовин; 2) розкрити порядок надання домедичної допомоги потерпілим у разі хімічної атаки; 3) уточнення алгоритмів дій рятувальників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (*далі* – ДСНС), фахівців підрозділів екстреної медичної допомоги (*далі* – ЕМД), в тому числі працівників Національної поліції України (*далі* – НПУ) при реалізації основних заходів з евакуації працівників підприємств/населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо *загальний алгоритм* проведення рятувальних заходів та порядок надання домедичної допомоги при ураженні потерпілих найбільш розповсюдженими бойовими хімічними речовинами. Розпізнати хімічну атаку можна за наступними ознаками (оповіщенням):

1) *за сигналом хімічної тривоги*, який схожий на сигнал повітряної тривоги, але при цьому чергуються один короткий і другий довгий гудки. Також громадянам на хімічно забрудненій території необхідно стежити за оперативними сповіщеннями радіо, телебачення, Telegram-каналів тощо. Однак в умовах воєнного стану треба розуміти, що, по-перше, на снарядах або ракетах, які прилетіли, немає інформації, що вони хімічні за призначенням та дією; по-друге, до того моменту, доки хімічну

атаку ідентифікують фахівці та подадуть відповідний сигнал тривоги, може пройти деякий час (такий сигнал з'явиться вже фактично після того, як відбудеться хімічна атака, тобто, коли працівники ДСНС або військові виявлять загрозу);

2) *за особливостями авіаційних нальотів або артобстрілів*, котрі, як правило, передують хімічній атаці та супроводжуються глухими вибухами боєприпасів, які наносять менше механічних руйнувань, зате розпилюють речовини у вигляді аерозоллю. Хімічна зброя доставляється за допомогою ракет (крилаті або балістичні) та артилерійських снарядів. Вони вибухають слабкіше, ніж звичайні ракети, звук вибуху при цьому тихіший (вони створені не для руйнування, а з метою доставки снарядів та спрацювання заряду для поширення зарину у формі аерозоллю). Тому характер вибухів може підказати їх відмінність від звичайного обстрілу (справжня небезпека проявиться згодом);

3) *за одночасною масовою загибеллю дрібних птахів, комах, малих тварин*. Вони мають незначну масу тіла, а отже, помирають першими. На цей факт звернули увагу ще в Сирії;

4) *за одночасним масовим проявом симптомів отруєння у людей*, характерним для нервово-паралітичних речовин – міоз очей (звуження їх зіниць), посмикування м'язів, сонливість, млявість, слезотеча, слиновиділення, утруднене дихання, блювота; у важких випадках – втрата свідомості, судоми, піна з рота, неконтрольоване сечовипускання [2].

Перш за все при хімічних атаках рятувальникам *в умовах виробництва* необхідно спробувати виявити місцезнаходження засобів індивідуального та колективного захисту, зокрема, протигазів (наприклад, їх можливе зберігання може бути в бомбосховищі чи на складі підприємства), оперативно отримати їх працівниками і використувати під час проведення аварійно-рятувальних робіт; якщо їх немає чи відсутні в достатній кількості, то людям потрібно оперативно готувати ватно-марлеві пов'язки.

До основних заходів забезпечення безпеки *в домашніх умовах* при хімічній атаці насамперед відносяться такі оперативні дії громадян: 1) щільно зачинити вікна та двері квартири/під'їзду, герметизувати вентиляційні отвори, димоходи; 2) заклеїти щілини у вікнах папером чи скотчем; 3) увімкнути телевізор чи радіо для отримання інструкцій/вказівок представників військово-цивільної адміністрації (органів сектору цивільної безпеки – ДСНС, НПУ, ЕМД тощо) щодо подальших дій в умовах хімічного зараження місцевості; 4) попередити близьких людей про існуючу небезпеку та можливу евакуацію з осередку зараження місцевості; 5) вимкнути побутові прилади та газ [7].

Найкраще захистить органи дихання людини у разі хімічної атаки протигаз, але на практиці у домашніх умовах зберігають/зможуть дістати його поодинокі громадяни. Тому наперед краще приготувати пов'язки з марлі та вати, а також їх потрібно змочувати приготованим розчином. Надамо деякі цільові поради, які стосуються уточнення *правил та порядку евакуації потерпілих з хімічно забруднених місць*: 1) у випадку виїзду з таких місць взяти з собою медичну аптечку; 2) одягнутися так, щоб залишилося якомога менше відкритої шкіри; 3) використовувати протигаз чи ватно-марлеві пов'язки; 4) покинути приміщення, використовуючи сходи; 5) якомога швидше покинути зону хімічного ураження, рухаючись поперек потоку повітря чи вітру; 6) на вулиці не бігти, не торкатися будь-яких предметів, не наступати у калюжі; 7) не їсти і не пити нічого [7]. У той же час кожна із хімічних речовин може мати свої особливості впливу на організм людини, а відтак і порядок надання допомоги в таких випадках може відрізнятись.

Ризик подальшого застосування Росією проти ЗСУ чи цивільного населення на окупованих територіях хімічної зброї доволі значний (найімовірніше, держава-агресор скористається фосгеном, зарином, VX або їхніми аналогами). Варто враховувати,

що сучасні хімічні атаки відрізняються від тих, які були під час Першої світової війни (були одразу візуально видно клуби газу). Розглянемо дію на організм деяких бойових хімічних речовин.

Фосген – хімічна сполука ряду оксогалогенідів складу COCl_2 . За звичайних умов є безбарвною газоподібною речовиною із запахом прілих фруктів або сіна. Проявляє сильні хлорувальні властивості. З 1915 року фосген у суміші з хлором почав застосовуватися Німеччиною у військових діях, також зафіксовані акти хімічної атаки італійською (1935 рік) та японською (1937-1945 роки) арміями.

У результаті підписання Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення (1993 р.) використання фосгену як хімічної зброї було заборонено (включено до списку 3, котрий регламентує виробництво та обіг небезпечних речовин) [9]. Фосген погано розчиняється у воді, не розчинний в жирах та оліях; добре розчиняється у багатьох органічних розчинниках (наприклад, в бензині, ксилені, толуені) і сам може розчиняти значну кількість органічних сполук. Із Фосген добре поглинається активованим вугіллям (ця властивість використовується при виготовленні протигазів).

Домедична допомога потерпілим у разі їх отруєння фосгеном передбачає такі рятувальні дії: 1) постраждалого потрібно негайно винести на свіже повітря; 2) слід змити з постраждалого можливе забруднення та змінити одяг; 3) за необхідності дати йому кисень, а також активоване вугілля з розрахунку 1 грам на кілограм ваги постраждалого.

Зарин ($\text{C}_4\text{H}_{10}\text{FO}_2\text{P}$) – це нервово-паралітична летка речовина (навіть не газ), що не має запаху, кольору і смаку, тому розпізнати його дуже складно. Ця органічна речовина дуже летюча (має високий тиск пари при нормальних умовах, щоб в значних концентраціях потрапляти в навколишнє середовище), здатна уражати людину як безпосередньо під час потрапляння на шкіру, так і під час випаровування – через органи дихання під час вдихання випарів, а також під час ковтання або через очі [8]. Зарин настільки небезпечний, що досить лише однієї краплини на шкірі, щоб людина померла за лічені хвилини (лише 1-10 мл зарину на шкірі може бути смертельною дозою). Зарин важчий за повітря, осідає вниз. Тому треба пам'ятати, що якщо пари зарину важчі за повітря, то вони будуть збиратися та концентруватися у погано вентильованих, низинних або замкнутих місцях (наприклад, каналізації, підвалах, ямах тощо) [там само].

Симптомами ураження організму зарином залежать від способу потрапляння в організм: 1) *через очі* – звужені зіниці (міоз) при вдиханні отруйної речовини; почервоніння; біль в оці та навколо нього; помутніння та/або нечіткість зору; відчуття тиску; слезотеча; слиновиділення, виділення з носа; 2) *під час ковтання* – нудота; блювання; діарея; біль у животі; судоми; 3) *під час вдихання* – симптоми впливу на очі; нежить; ускладнене дихання; задишка; втрата свідомості; посмикування м'язів на тих ділянках тіла, куди потрапили частинки отруйної речовини; судоми; виділення рідини з дихальних шляхів; загальна слабкість; млявість; 4) *під час впливу на шкіру* – рясне потовиділення; симптоми, як і під час вдихання, підвищений артеріальний тиск [4]. При важкому отруєнні зарином ознаками ураження ним є *втрата свідомості, піна з рота, зупинка дихання і смерть*. Масовий прояв отруєння нервово-паралітичними речовинами проявляється зазвичай вже в останню чергу.

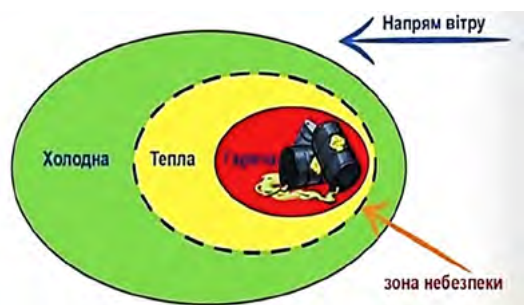

Рис. 1. Зони ураження хімічною зброєю

Розглянемо деякі аспекти рятувальних заходів, які допоможуть вижити потерпілим під час вищезазначених хімічних атак: 1) одна із проблем хімічної атаки – своєчасно її розпізнати; 2) як стверджують спеціалісти-хіміки (М. Грубнік, Г. Репіч та ін. [2]), людина без засобів захисту в епіцентрі хімічного ураження шансів вижити практично не має (менше ніж за хвилину особа втрачає свідомість, далі – настають конвульсії, відбувається зупинка дихання та смерть); 3) якщо людина перебуває далеко від центру ураження, то шанси вижити у людини є; важливо при цьому не залишатися на відкритій місцевості – потрібно негайно ховатися у бомбосховищі (бажано з системою фільтрації повітря) або в підземне метро.

Хімічна зброя має свої зони ураження (рис. 1). Концентрація отруйної речовини знижується по мірі віддалення від епіцентру події. Шансів у людини вижити настільки більше, наскільки менше вона контактує з отруйною речовиною [10–12].

Висновки дослідження. Провівши аналіз спеціальної літератури з піднятої проблеми, отримані результати дослідження дають змогу зробити наступні узагальнення.

1. Враховуючи небезпеку для людини/ населення внаслідок їх ураження бойовими хімічними речовинами жителів відповідного населеного пункту в цілому, важливе місце повинно займати планове навчання населення/ працівників ефективним діям при проведенні атаки з використанням хімічно небезпечних речовин.

2. З метою забезпечення безпеки життєдіяльності громадян кожна особа повинна усвідомлювати необхідність дотримання встановлених правил поведінки та заходів безпеки у випадках проведення хімічної атаки військовими підрозділами держави-агресора, а також у при техногенних аваріях на хімічних підприємствах, що сталися внаслідок авіаційного чи ракетного/ артилерійського обстрілу окупантів незалежно від регіону чи території ведення бойових дій в Україні.

3. Існує значна кількість небезпечних для життя і здоров'я людини хімічних речовин, серед котрих найбільш розповсюдженими в умовах воєнного стану при застосуванні хімічної зброї є зарин та фосген. Кожна із цих речовин має свої характерні ознаки та здійснює небезпечний вплив на організм людини.

4. У системі рятувальних заходів важливе місце займає виявлення ознак початку хімічної атаки, до котрих відносять сигнали хімічної тривоги; особливості авіаційних нальотів або артобстрілів ворога; одночасна масова загибель дрібних тварин, птахів та комах.

5. Серед засобів індивідуального захисту від дії хімічно небезпечних речовин важливе місце мають як табельні протигази, які зберігаються в спеціальних приміщеннях підприємств, так і саморобні ватно-марлеві пов'язки з використанням доступних побутових речовин-антидотів.

Перспективами подальших наукових розвідок у напрямку забезпечення безпеки життєдіяльності людини в надзвичайних ситуаціях під час воєнного стану є дослідження проблемних питань в частині надання ефективної допомоги потерпілим при дії таких небезпечних факторів, як: 1) радіаційне ураження; 2) застосування ворогом касетних снарядів; 3) травмування при знешкодженні вибухонебезпечних предметів при гуманітарному розмінуванні звільненої від окупантів території, об'єктів та ін.

Список використаних джерел:

1. Бега В. В «Азові» розповіли про стан постраждалих унаслідок розпилення над Маріуполем отруйної речовини. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-azovi-rozpovili-pro-stan-postrazhdalih-unaslidok-rozpilennya-nad-mariupolem-otrujnoyi-rechovini> (дата звернення: 12.04.2022).

2. Грубнік М. Як вижити під час хімічної атаки: поради науковця-хіміка. URL: <https://health.fakty.com.ua/ua/napulsi/yak-vyzhyty-pid-chas-himichnoyi-ataku-porady-naukovczyua-himika/> (дата звернення: 04.04.2022).
3. Євсєєва С. Хімічна атака – що робити, якщо немає протигазу та як уникнути отруєння хлором чи аміаком. URL: <https://lifestyle.segodnya.ua/ua/lifestyle/wellness/himicheskaya-ataka-chto-delat-esli-net-protivogaza-i-kak-izbezhat-otravleniya-hlorom-ili-ammiakom-1611685.html> (дата звернення: 18.04.2022).
4. Корогодський Ю. У МОЗ пояснили, що робити у разі хімічної атаки. URL: https://lb.ua/society/2022/02/27/507177_moz_poyasnili_shcho_robiti_razi.html (дата звернення: 27.02.2022).
5. Коротинський Д. Війна в Україні: що робити у разі хімічної атаки. URL: <https://www.planetanovosti.com/uk/viyna-v-ukraini-scho-robiti-u-razi-himichnoi-ataki> (дата звернення: 30.03.2022).
6. Ковнір С. На Сумщині знайшли покинуті окупантами залишки смертельної хімзброї. URL: <https://war.segodnya.ua/war/vtorzhenie/v-sumskoy-oblasti-nashli-broshennye-okkupantami-ostatki-smertelnogo-himoruzhiya-1615453.html> (дата звернення: 17.04.2022).
7. Мирончук Р. Ворог готує хімічні атаки: українцям розповіли, як діяти в таких випадках. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vrag-gotovit-himicheskije-ataki-ukraintsam-1648090404.html> (дата звернення: 01.04.2022).
8. Шиканова А. Що таке зарин і як розпізнати хімічну атаку: всі важливі ознаки. URL: <https://www.rbc.ua/rus/styler/takoe-zarin-raspoznat-himicheskuyu-ataku-1648490897.html> (дата звернення: 01.04.2022).
9. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 року: ратифіковано Законом України від 16.10.1998 року № 187-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 07.02.2023).
10. Вайда Т.С. Долікарська допомога : навчальний посібник. Херсон, ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 874 с.
11. Вайда Т.С. Довідник поліцейського з домедичної допомоги : довідникове видання для курсантів, студентів та слухачів ЗВО МВС України. Херсон : Олді-плюс, 2019. 464 с.
12. Вайда Т.С. Пам'ятка працівникові Національної поліції з надання домедичної допомоги : практ. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ЗВО МВС України та працівників підрозділів Нац. поліції. Херсон : Олді-плюс, 2020. 56 с.